

Českojazyčné modlitební knihy 18. století tištěné antikvou a počátky tohoto tiskového písma v českém knihtisku¹

Czech language prayer-books of the 18th century printed in roman type
and beginnings of this printing type in Czech typography

Mgr. David Mach / Národní knihovna České republiky (National Library of
the Czech Republic), Klementinum 190, 110 00 Praha 1

Resumé:

Příspěvek představuje skupinu obsahově a formátově podobných českojazyčných modlitebních knih, které byly vydány v průběhu 18. či na začátku 19. století a které nebyly tištěny tehdy běžným novogotickým tiskovým písmem, ale pro češtinu poměrně nezvyklou antikvou. V článku jsou uvedeny základní bibliografické údaje, analyzována textová sazba a rekonstruováno historické pozadí vzniku každé knihy. Pozornost je věnována problematice grafického zachycení diakritiky u českých vokálů a konsonantů. Autor se také zamýšlí nad celkovým významem těchto antikvových modlitebních knih pro tuzemský knihtisk a čtenářskou obec. Kromě toho jsou stručně zmíněny i další příležitostné pokusy domácích tiskařů o aplikaci antikvy do českojazyčných tištěných textů. V rámci studie se podařilo shromáždit a popsat několik dosud zcela neznámých nebo unikátně dochovaných tisků. Nově získané informace rozšiřují naše poznatky o použití antikvy v českojazyčné tištěné produkci před obrozeneckými typografickými a pravopisnými reformami.

Klíčová slova: knihověda, historické knižní fondy, staré tisky, typografie, tiskové písmo, antikva, modlitební knihy, Tibelli Václav Jan (asi 1684–1744)

Summary:

The contribution presents a group of Czech language prayer-books similar in content and form which were published during the 18th century or at the beginning of the 19th century and were not printed in the common neo-gothic printing type but in roman type which was unusual for the Czech language at that time. The article provides basic bibliographical data, an analysis of textual composition and a reconstruction of the historical background of each book. Special attention is paid to the issue of capturing the graphic representation of diacritics of Czech vocals and consonants.

¹ Následující příspěvek vznikl v rámci projektu *NAKI II: Knihověda.cz. Portál k dějinám knižní kultury do roku 1800*. Registrační číslo projektu: DG16P02H015. Za odbornou pomoc a průběžné konzultace při jeho přípravě upřímně děkujeme doc. Petru Voitovi. V textu příspěvku jsou často uváděny zkrácené transkribované tituly starých tisků. Za účelem jejich jednoznačné identifikace je hned za přepsaný titul připojena kulatá závorka, ve které se nachází odkaz na *Knihopis českých a slovenských tisků* (dále jen *Knihopis*), kde je možné nalézt podrobnější bibliografický popis. Odkazováno je primárně na elektronickou verzi *Knihopisu KPS – Databáze Knihopis* [online databáze], 2015–, <http://www.knihopis.cz>. U některých odkazů je ale možné nahlédnout i do jeho tištěné předlohy *TOBOLKA*, Zdeněk Václav a František HORÁK (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, 1939–1967, 9 sv.; WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška, Jan ANDRLE a Vladimír JARÝ (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky*, 1994–2010, 8 sv. Pouze u tisků, které dosud nejsou v *Knihopisu* evidovány nebo mají podobu rukopisného záznamu v rámci tzv. abecedních Dodatků ke *Knihopisu*, je v poznámkách pod čarou citován transkribovaný opis celého názvu a tiskařských údajů.

The overall meaning of these roman type prayer-books for inland typography and for the reading community is also considered. In addition, there are also briefly mentioned other occasional experiments of domestic printers to apply roman type into Czech language printed texts. In the framework of this study it has been possible to gather and describe several previously unknown or uniquely preserved early printed books. The newly obtained information expands our knowledge of the use of roman type in the Czech language printed production before the Czech National Revival period of typographical and orthographic reforms.

Keywords: bibliography, historical book collections, early printed books, typography, printing type, roman type, prayer-books, Tibelli Václav Jan (about 1684–1744)

Úvod

Dosavadní výzkumy umísťovaly tisk českojazyčného textu antikvou převážně na konec 18. století a do první poloviny věku následujícího. Za průkopníka tohoto důležitého emancipačního kroku českého národa je dnes označován František Jan Tomsa a jeho mladší pokračovatelé z řad příslušníků druhé a třetí obrozenecké generace, např. Josef Jungmann, Václav Hanka či Josef Kajetán Tyl. Přejít ze švabachu a fraktury na antikvu se vykládá jako obrozenecká snaha o vymanění se z područí německého společensko-kulturního vlivu a závislosti na knižní kultuře německy mluvících zemí. Cílem následujícího článku je však ukázat, že k pokusům o tisk českojazyčného textu antikvou docházelo už před Tomšovými aktivitami a že se v této rané etapě nemuselo nutně jednat o izolované počiny jednotlivých tiskařů, ale o činnost masovější, záměrně opakovanou a motivovanou rozličnými důvody. Národnostní příčiny dominující v obrozeneckém období zde nejspíš ještě nehrály tak významnou roli. Příspěvek chce upozornit na nová dílčí zjištění, která mohou v budoucnu pomoci k vytvoření přesnějšího a úplnějšího obrazu o začátcích a úloze antikvy v českojazyčném knihtisku.

Charakteristika a historický vývoj antikvy

Antikvu řadíme mezi tzv. písmo humanistické, které se vyvíjelo už od poloviny 15. století a které tvoří vedle písma novogotického² druhou základní skupinu novověkého písma. Zatímco rodina novogotických písem představovala završení vývojových trendů předchozí středověké gotické etapy, humanistické písmo se naopak vracelo k odkazu starověké a raně křesťanské minulosti. I přes tuto základní ideovou odlišnost existovaly obě skupiny více než čtyři sta let paralelně vedle sebe a jejich vzájemné soužití bylo ukončeno až v polovině 20. století. Stejně jako novogotické, střídalo i humanistické písmo v dobových literárních a administrativních textech podobu úhledného

² Mezi novogotické či ještě starší gotické písmo náleží ve sféře knihtisku textura, bastarda a především švabach s frakturou. Na rozhraní mezi novogotickým a humanistickým tiskovým písmem se pohybují rotunda a gotikoantikva, které přebírají prvky z obou skupin. Toto základní dělení navrhl KAISER, Vladimír. Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických. *Sborník archivních prací*, 1982, s. 446–477 a později převzal VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, 2006, s. 685–687. Stručněji k jednotlivým druhům tiskového písma a celkové charakteristice novověkého písma viz KAŠPAR, Jaroslav. Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím, 1987, s. 144–149. Z těchto tří zdrojů byly také čerpány všechny teoretické definice vyskytující se v hlavním textu a poznámkách.

knížního písma či zběžnější polokurzívy nebo kurzívy³ a vedle své rukopisné verze disponovalo i typografickou variantou. Právě v oblasti tištěné komunikace se v rámci humanistického písma nejlépe uplatnila antikva. Její konkrétní definice říká, že představuje vertikální stínované tiskové písmo, které má jednotně komponovaný celek všech majuskulních a minuskulních písmen abecedy.⁴ Antikvové majuskule čili verzály svým tvarem vycházejí z antické římské nápisové kapitály, zatímco minuskule věrně napodobují raně středověkou knižní karolinu a psané okrouhlé písmo humanistických latinských rukopisů 15. století. K charakteristickým konstrukčním a estetickým rysům antikvy patří kontrastní stínování, důsledné oblé tvary, kolmé díky zakončené patkami neboli serify, a světlost písmového obrazu.⁵ Specifickými antikvovými písmeny jsou hlavně dvoubříškové minuskulní „a“ a „g“.

Antikva byla v knihtisku využívána již krátce po jeho objevení a rozšíření. U jejího zrodu a postupného zdokonalování stálo hned několik zahraničních typografů. V úplných počátcích to byli např. němečtí prvotiskaři Konrad Sweynheym a Arnold Pannartz či Benátčané Nicolas Jenson a Aldo Manuzio. Tito a následně další tiskaři a písmaři se kromě praktického využití antikvy orientovali i na řešení teoretických otázek jejího vzhledu a konstrukce. V historii antikvy tak lze sledovat etapy úspěšných vývojových fází reprezentovaných např. antikvou francouzského typu Clauda Garamonda, unifikovanou antikvou Williama Caslona staršího, jednoduchou a zřetelnou antikvou Johna Baskervilla a klasicistní antikvou Firmina Didota či Giambattisty Bodoniho, ale i etapy jejího kvalitativního propadu. Ty jsou zastoupeny např. skupinou úpadkových písem 19. století, do které patřily tzv. egyptienka, itálienka a toskánska, jež našly uplatnění pouze v oblasti akcidenční typografie nebo jako výzdobné prvky titulních listů.

Už v nejstarším období existence antikvy se ustálil nepsaný úzus, že tímto písmem byly tištěny jen texty v latinském jazyce, zatímco pro národní jazyky byla vymezena písma novogotická. Toto pravidlo však nebylo uplatňováno důsledně a jednotlivé země (např. Itálie, Francie, Anglie) začaly antikvu využívat i pro tisk jazykově nelatinského textu. Do českého prostoru se humanistické písmo ve své psané formě dostalo už v 15. století prostřednictvím poznámek v královských listinách Ladislava Pohrobka a Jiřího z Poděbrad. Jeho další šíření však probíhalo velmi pozvolna a náznakově, a to i v katolických kruzích, u kterých bychom očekávali výraznější podporu a rychlejší

³ U tiskového písma se konkrétně rozeznává vertikála, polokurzíva a kurzíva. Charakteristickým znakem vertikály je kolmá konstrukce písmové osy. Písmo je tedy rovné bez náklonu na stranu. Polokurzíva a kurzíva se v tištěném, ale i rukopisném prostředí vyznačují sklonem jednotlivých písmen doprava (s řádkem svírají ostrý úhel). V případě polokurzívy jsou jednotlivá písmena nespojitá a stojí samostatně, zatímco u kurzívy jsou navzájem propojená spojnicovými tahy do jednoho celku.

⁴ Majuskule zahrnují písmena velké abecedy konstruovaná do pomyslného dvojlínkového systému. Mezi minuskule patří písmena malé abecedy zapisovaná do čtyřlínkového systému.

⁵ Římská kapitála bylo písmo monumentálního charakteru využívané primárně v nápisech a epigrafických textech. Karolína čili karolínské písmo vzniklo koncem 8. století v prostředí císařského dvora Karla Velikého a je pro něj charakteristická dobrá čitelnost, jednoduché a okrouhlé tvary a důsledné oddělování písmen. Stínované písmo je písmo disponující nestejnou tloušťkou jednotlivých tahů. Rozlišujeme u něj tučné a vlasové tahy. Opakem stínovaného písma je písmo lineární, u něhož mají všechny tahy stejnou tloušťku. Jako serif je v rámci antického nápisového písma označován konečný příčně vedený zásek dláta. Tento prvek byl převzat i do psaného a tištěného písma. Zde má tvar plochého, klínového či trojhranného zakončení. Vedle nesporné estetické funkce napomáhají serify i horizontálnímu vnímání textu.

postup.⁶ Tisková antikva dorazila o pár desítek let později. Pro tisk rozsáhlejších textových latinskojazyčných pasáží ji v Čechách poprvé použil pražský tiskař norimberského původu Jan Had v roce 1536. Na Moravě drží prvenství soukromá Zámecká tiskárna v Náměšti nad Oslavou (viz níže).⁷ Jak psané, tak i tištěné humanistické písmo poté sdílelo podobný osud. Vlivem souhry různých okolností mu bylo vyhrazeno místo pouze v latinských písemnostech a tiskovinách. Pro češtinu se po několika, vesměs neúspěšných, počinech všeobecně vžilo až od poloviny 19. století, kdy byl v souvislosti s hláskoslovnou revizí úspěšně završen obrozenecký boj o grafickou změnu psaného a tištěného písma.

Na následujících řádcích podrobíme detailnějšímu rozboru těch několik málo pokusů o aplikaci antikvy do českojazyčných tištěných textů, k nimž došlo ještě před vystoupením Františka Jana Tomsy a mladších obrozeneckých generací. Časově se jedná o období sahající od třicátých let 16. věku až do začátku sedmdesátých let 18. století. Budou nás přitom zajímat domácí typografové, kteří sáhli po antikvě při tisku českých knih, ať už se při tom omezili jen na kratší pasáže (např. impresy, titulní stánky, nadpisy), nebo antikvou vytiskli rovnou celou knihu. K tomuto kroku se údajně jako první odhodlal Václav Jan Tibelli v modlitební knize *Nebeský budiček duše křesťanské* (K18657, dále jen *Nebeský budiček*) z roku 1738. Analýza tohoto a jemu podobných titulů uzavře charakteristiku celé předobrozenecké antikvové etapy.

Antikva v domácích českojazyčných tiscích před Tibelliho *Nebeským budičkem*

Antikvou ve svých sazečských kasách disponovali již nejstarší domácí tiskaři (po Tiskaři Arnoštových statut či Tiskaři Pražské bible to byl např. Mikuláš Konáč). Omezovali se však na vlastnictví liter „C“, „I“, „L“, „V“, „X“, jež byly nezbytné pro tisk římských číslic a plnění navigačních funkcí v rámci tisků. Kompletní škálu všech antikvových typů vlastně ani nepotřebovali, protože v českém textu mělo jednoznačný monopol novogotické tiskové písmo, kterým byl zpočátku rozmnožován i latinský text. V rozšíření antikvy bránilo hned několik konkrétních faktorů. Patřily mezi ně konfesijní spory a silné protikatolické nálady, dále pak bezprostřední vliv německých tiskařských dílen na naši domácí typografii, konzervativní smýšlení tiskařů i čtenářských vrstev a nakonec i technické obtíže při přizpůsobování antikvového písmového fundusu pro tisk textu v českém jazyce. Tuzemští typografové nebyli vybaveni odpovídajícími písmovými sadami antikvy, jež by byly vhodné pro reprodukci češtiny. Ta vyžadovala litery se specifickými znaky pro vyjádření české diakritiky. V ideálním, a také kapitálově nejdražším případě si tiskaři

⁶ Počátky užívání psaného humanistického písma v českém prostředí stručně shrnuje PÁTKOVÁ, Hana. *Česká středověká paleografie*, 2008, s. 138–140.

⁷ Počátky antikvy v Čechách i stav písmového vybavení jednotlivých domácích tiskáren první poloviny 16. století detailně mapují práce VOIT, Petr. *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století*. *Bibliotheca Strahoviensis*, 2011, s. 105–202; VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. II, *Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*, 2017; VOIT, Petr, pozn. 2, s. 58–60. Antikvou v tuzemském knihtisku a českojazyčně tištěné knize se také zabývají HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, 1948, s. 102, 106, 148–150, 200–204; TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Kniha: její vznik, vývoj a rozbor*, 1949, s. 97–98; MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*, 1963, s. 282–290. Většinou se však jedná o všeobecné a zjednodušující souhrny.

museli nechat takové nadstandardní tiskové písmo nově vyrobit. Jestliže si nemohli tento postup z finančních či časových důvodů dovolit, měli na výběr i jiné, avšak méně elegantní, možnosti. Na řadu pak přicházela dodatečná diakritizace matricových forem nebo zužitkování takových akcentovaných liter, které alespoň vzdáleně prostřednictvím střížek, dvou teček či doleva obrácených čárek nad příslušnými písmeny abecedy vyjadřovaly délku a měkkost našich vokálů a konsonantů. Výrobně nejjednodušší, historicky osvědčenou a tedy i nejčastěji využívanou volbu představovala spřežková sazba nebo úplné vynechání diakritiky.

Tyto postupy se výrazně neměnily a přetrvávaly až do obrozeneckých reforem v 19. století. Pobělohorská reformace sice nabídla nové a pro rozšíření antikvy vhodnější konfesijně-politické podmínky, přesto se toto tiskové písmo v domácích českojazyčných knihách majoritně neuchytilo a ani tehdejší velké institucionální tiskařské dílny (např. Jezuitská či Arcibiskupská tiskárna) neprojeví žádnou iniciativu, aby byly provedeny nějaké změny. Na vině byla silná závislost tuzemského čtenářského publika na novogotických typech. Tato psychologická potřeba byla vypěstována už prvotiskaři v pozdním středověku, následně upevněna praxí typografů 16. století a tradicionalisticky udržována i nadále. K její dlouhé životnosti přispěly i naznačené technické a finanční bariéry.

Nejstarší tiskařskou oficínou, která poprvé a navíc úmyslně překonala ustálenou domácí tradici, byla soukromá Tiskárna zámecká v Náměšti nad Oslavou založená a financovaná Václavem II. Meziríčským z Lomnice.⁸ Ten kolem své tiskárny krátkodobě soustředil skupinu učenců a typografů, kteří se v rozmezí let 1533–1535 postarali o vydání pěti českojazyčných titulů. Tyto publikace primárně sloužily jako učebnice k výuce Václavových synů a zároveň se po obsahové i vnější fyzické stránce snažily navázat na tehdy aktuální zahraniční humanistické myšlenkové směry, především pak na kritické překladatelské a editorské aktivity Erasma Rotterdamského. Díky tomuto modernímu přístupu se ve dvou náměštských tiscích objevila vedle novogotických typů i antikva. Byla použita pro zvýraznění částí titulních listů, záhlaví, nadpisů, marginálií a shrnujících textových oddílů *Nového zákona* z roku 1533 (K17099) a *Grammatiky české* (K06637) autorů Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomata z téhož roku. K tisku těchto titulů posloužily nediakritizované antikvové majuskule a dokonce minuskule opatřené českými akcenty. Jejich tvůrcem byl Matěj Pytlík z Dvořiště, jenž tiskové litery sám vlastnoručně vyrobil. Pokusil se přitom navrhnout antikvu, kterou by kladně přijala soudobá konfesijně vyhraněná česká čtenářská obec, což se projevilo jejím výrazným příklonem k novogotickým písmům. Tento záměrný a nadčasový pokus o nové nasměrování domácího knihtisku však nenašel mezi tehdejšími tiskaři i čtenáři výraznější odezvu a žádné programové následovníky.

Další využití antikvy pro tisk textu v českém jazyce se tak dnes jeví jen jako raritní pokusy vedené snahou o zvýraznění důležitých slov a textových celků v jinak převládající novogotické textové sazbě. Tyto příležitostné postupy se omezovaly hlavně na titulní listy či závěrečné explicity. Nepatrnou část titulu ozdobili antikvou domácí typografové Alexandr Ujezdecký a Jiří Jakubův Dačický. Ujezdecký konkrétně v díle německého evangelického teologa Martina Butzera *Knih o opravdové péči o duše* (K01386) z roku 1545 a Dačický v *Kancionálu aneb Písni vejročních* (K03713) vydaném v roce 1609. Oba přitom měli k dispozici jen nediakritizovanou minuskulní či majuskulní vertikální antikvu. Na celou titulní stránku rozšířil antikvu pražský tiskař Pavel Sessius, a to v tisku

⁸ Pojmenování tiskárny převzato z VOIT, Petr, *Český knihtisk ... II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa ...* pozn. 7, s. 290–303, 342–345, zde je také nejnověji zmapován její provoz a vybavení.

Žaltář B. P. Marie od svatého Bonaventury složený (K01211) z roku 1625. Nepoužil přitom ale typografickou sazbu, nýbrž mědiryt. Titul Sessiova Žaltáře zdobí rytá antikvová polokurzíva tvořená i diakritizovanými písmeny „ř“, „ě“, „é“. U všech je diakritické znaménko naznačeno tečkou nad písmenem.

Opačným směrem postupoval v letech 1561 a 1562 tiskař Šebestián Oks z Kolovsi. Antikvový text umístil do kolofonu na konec prvního dílu postily Friedricha Nausey *Kázání křesťanská s krátkými výklady* (K06092–K06093).⁹ Užil přitom nediakritizovanou vertikální minuskulní antikvu, k níž připojil polokurzívní „w“ a také „a“ s doleva obrácenou a k pravému okraji posunutou čárkou suplující naše „á“. To jen dokazuje, že k reprodukci delších českojazyčných textových pasáží nebyl dostatečně vybaven. Po této stránce na tom byla lépe Tiskárna bratrská. Ta pomocí polokurzívní diakritizované antikvy zakončila vydání biblických žalmů z roku 1587 (K17528). Při tisku závěrečného kolofonu měla k dispozici akcentované minuskule „á“, „ů“ a majuskuli „Ž“, u které nahradila dnešní háček tečka.¹⁰

Oujezdecký, Oks, Tiskárna bratrská, Dačický či Sessius nahlíželi na antikvu jako na výzdobný a signální prvek. Jejich chápání se nijak nelišilo od soudobých typografů, kteří se angažovali ve sféře humanistického básnictví a ve velkém produkovali příležitostné či akcidenční tiskoviny. I v této oblasti se vyskytuje českojazyčný antikvový text, bere ale na sebe podobu akrostichů z majuskulí a ukrývá krátké citáty či jména oslavenců, mecenášů a biblických postav.¹¹ Dozvuky této typografické konvence lze sledovat ještě i v období baroka,¹² které si zase libovalo v chronogramech vytvářených z antikvových majuskulí a zasazovaných do názvů.¹³ K použití antikvy jako tiskového písma hlavního textu, či alespoň rozsáhlejších pomocných či rámcových textových pasáží, se však domácí před- i pobělohorskí tiskaři neodvážili. Jen příležitostně zvýraznili pomocí antikvy jednotlivá slova v podobě vlastních jmen¹⁴ či sémanticky důležitých

⁹ Nauseho *Kázání křesťanská* vyšla dvakrát, krátce po sobě. Starší vydání pochází z roku 1561 (K06092). O rok později (1562) byla vydána reedice (K06093). Rozdíly mezi oběma tisky se týkají jen předních rámcových částí. Hlavní textové pasáže jsou v obou případech stejné.

¹⁰ Žalmy podrobně popisuje Mirjam Bohatcová, o antikvě se však vůbec vůbec nezmiňuje. Viz BOHATCOVÁ, Mirjam. *Bratrské tisky ivančické a kralické (1564–1619)*, 1951, č. 26, s. 84.

¹¹ Hned několik příkladů českojazyčných antikvových akrostichů, které jsou nejčastěji vytvořeny z majuskulních vertikálních nediakritizovaných liter, obsahuje sbírka jednolitů Václava Dobřenského uložená v knihovně Strahovského kláštera pod signaturou DR I 21. Viz např. K02976 (zde akrostich vkomponovaný do pozice středového srdce s křížem a dále do bočních okrajových listů), K03563 (akrostich z vertikály ukrývající titulaturu Ferdinanda II. Tyrolského), K12366 (souběžné akrostichy z antikvových či švabachových liter odlišující tak jméno nevěsty a ženicha), K02787 (zde pohromadě hned několik akrostichů, z nichž jeden je uspořádán do tvaru kříže). K mistrům tohoto artistního využití antikvy patřil tiskař Jiří Černý z Čemého Mostu. Z autorů tyto postupy často využíval např. pražský měšťan a řemeslný veršotepec Blažej Jičínský.

¹² Dokladem výše uvedeného konstatování je např. tisk z roku 1661 (K06838) s horizontálně a vertikálně se opakujícím akrostichem „Panno Maria pros za nás“. Akrostichy ukrývající osobní jména se nalézají např. v tisku z roku 1681 (K19221) nebo z roku 1716 (K02735).

¹³ Titulové chronogramy bývaly umísťovány buď do několika jednotlivých slov, kdy působí poměrně nenápadně a lehko se dají přehlédnout (viz např. K00890, K02927), nebo také do větších textových celků (K00886, K16427) a někdy pokrývají dokonce celou titulní stránku (K01369, K02937, K03648).

¹⁴ Antikvou je záměrně zdůrazněna záporně chápaná osoba husitského vojevůdce Jana Žižky v K00942a. Protipól pak představují majuskulní vertikální antikvou vytištěná jména habsburských panovníků v K00661, K00663, K00665. Občas bývala prostřednictvím majuskulní vertikální antikvy vyznačována i jména autorů (viz např. K17175, K04147, K04150–K04151).

výrazů.¹⁵ Žádný pokus, který by překonával tyto nahodilé jednotliviny a snesl by srovnání s náměštiskou Tiskárnou zámeckou, nebyl zatím bibliograficky zaznamenán.¹⁶ Stranou přitom ponechme slova převzatá z latiny a při skloňování doplňovaná českými koncovkami. Jejich tisk se naopak neobešel bez kombinace antikvy a novogotických typů (např. slovo „Astronomowé“ kde část „Astrono“ je tištěna antikvou a zbytek „mowé“ zase novogotikou).

Tibelliho *Nebeský budiček* a další podobné tisky

Nové impulsy do tuzemského knihtisku přineslo několik barokních modlitebních knih. Jejich tiskaři byli pravděpodobně první, kdo se v průběhu 18. století pokusili odstranit chápání českojazyčného antikvového textu jako něčeho neobvyklého a novátorského. Zvolili poměrně radikální řešení. Své tisky nechali kompletně od titulního listu přes záhlaví, nadpisy až po hlavní text vysázet antikvou. Skupinu těchto publikací tvoří celkem čtyři tituly rozmnožené ve dvaceti edicích. Na jejich vydání se podílelo osm domácích tiskařů. Sedm typografů můžeme bezpečně identifikovat, u jednoho není jednoznačné ztotožnění zatím možné. Deset tisků není konkrétně datováno, u ostatních známe přesný rok vydání. Nejstarší je asi modlitební kniha *Nebeský budiček* (K18656) vydaná v Hradci Králové v roce 1719.¹⁷ Jejím původcem je Václav Jan Tibelli, stejně jako u dvou

¹⁵ Např. v K16039 je majuskulní vertikální antikvou vysázeno slovo „smrt“, u kterého lze předpokládat negativní konotace.

¹⁶ Za účelem identifikace dalších českojazyčných tisků obsahujících antikvu byla provedena manuální excerpce jednotlivých svazků tištěného Knihopisu. Z výsledků tohoto průzkumu čerpají výše uváděné řádky shrnující předobrozeneckou etapu v aplikaci antikvy. Při excerpce byly také nalezeny tisky zahraniční provenience, které zahrnují ojedinělá antikvová česká slova i rozsáhlejší textové pasáže. Zatímco u nás se pomocí antikvy realizovalo několik, převážně náboženských, jednotlivin, v cizině antikva příležitostně reprodukovala českojazyčný text v botanických (K16175–K16180), zoologických (K02702, K18117–K18118) či topografických (K15739–K15741, K02722, K16597) publikacích. Šlo však většinou o rámcové části (např. rejstříky), marginálie, bibliografické citace či poznámky pod čarou uvádějící osobní jména, pomístní názvy a doslovné citace historických pramenů. Do hlavního textu pronikla českojazyčná antikvová sazba ve vícejazyčných slovnících (K03218–K03219, K05456–K05457, K07006) či v souborných přehledech Otčenášů (K06642–K06645, K14857, K15633, K16993, K17653, K17952, K18088–K18089 K18150). Asi nejzajímavější příkladem jsou dva amsterodamské české tisky z let 1658–1659, na nichž se jako původce podílel Jan Amos Komenský. Nejspíš proto jsou *Manuálík aneb Jádro celé biblí svaté* (K04238) a *Kancionál to jest Kniha žalmů* (K03710) opatřeny v nadpisech, záhlavích, sumářích, rejstřících a erratech diakritizovanou antikvou polokurzívou. Dá se předpokládat, že podobných zahraničních tisků s českojazyčným antikvovým textem existuje mnohem více, než je zde uvedeno. Sestavení jejich úplného výčtu není zatím možné, protože v Knihopise je evidence cizojazyčných bohemik jen namátková. Velice stručně se této problematice věnuje VOIT, Petr, pozn. 2, s. 58 a po něm MAŠEK, Petr. Antikvou tištěný český Otčenáš z roku 1555. *Knihy a dějiny*, 2015, s. 94.

¹⁷ O existenci tohoto tisku se dosud nevědělo. Dosavadní odborná literatura znala a popisovala až vydání z roku 1738 (viz pozn. č. 18). Edici z roku 1719 nezachycuje ani speciální bibliografie JOHANIDES, Josef. *Staré královéhradecké tisky*, 1973, s. 110. Poprvé ji stručně charakterizoval až PUMPRLA, Václav. *Soupis starých tisků ve sbírce Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku*, 1985, č. 333, s. 99. Tisk se dochoval v unikátním exempláři v Muzeu Beskyd ve Frýdku-Místku pod signaturou FM 26 398 S. Za jeho zpřístupnění děkujeme dr. Kateřině Janásové.

dalších edic, z nichž jedna náleží do roku 1738 (K18657).¹⁸ Téměř souběžně, ale možná také před, nebo i po Tibellim, vytiskl antikvou další modlitební knihu s titulem *Rajská růže* pražský tiskař Karel František Rosenmüller.¹⁹ Bohužel z důvodu neuvedené datace a přesnějších identifikačních údajů nejsme schopni stanovit, zda to byl Rosenmüller starší nebo jeho stejnojmenný syn označovaný jako mladší. Každopádně tisk byl zveřejněn mezi roky 1705, kdy Rosenmüller starší začal pracovat jako samostatný tiskař, a 1745, což je datum úmrtí Rosenmüllera mladšího.²⁰

¹⁸ Z Tibelliho tiskárny vzešly pravděpodobně ještě dva další tisky se stejným titulem jako u tisku z roku 1719. Jeden z nich pochází z roku 1738 (K18657). Jeho bibliografický popis uvádí JOHANIDES, Josef, pozn. 17, s. 110, č. 126 a BRTOVÁ, Bohuslava. *Dodatky ke Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století z fondu Základní knihovny – Ústředí vědeckých informací ČSAV*, 1990, č. 15, s. 14–15. Stručněji je vydání z roku 1738 popsáno a komentováno také v HORÁK, František, pozn. 7, s. 147, obr. č. 89; TOBOLKA, Zdeněk Václav, pozn. 7, s. 97; MUZIKA, František, pozn. 7, s. 285, obr. č. 183; VOIT, Petr, pozn. 2, s. 58–59, obr. č. 14, s. 885. Edice z roku 1738 je dochována neúplným unikátním exemplářem Knihovny Akademie věd České republiky pod signaturou TH 1297. Záhadou zatím zůstává druhý z tisků. Ten je doložen také unikátním defektním exemplářem v klášterní knihovně františkánů v Dačicích (dnes deponát v Moravské zemské knihovně v Brně). Z důvodu jeho fyzické nedostupnosti (tisk je asi ztracen, v Brně nelze vypůjčit) nebyl pro náš příspěvek blíže prozkoumán. Při jeho popisu vycházíme z knihopisného záznamu K18665 a především z popisu v VOBR, Jaroslav. České tisky Moravské zemské knihovny v Brně a jihomoravských klášterních knihoven z let 1501–1800, 2005, s. 132–133, č. 562. Hlavní rozdíl oproti *Nebeským budičkám* z roku 1719 a 1738 představuje celkový počet číslovanych stran. Ještě zajímavější jsou rukopisné přípisky nacházející se v dačickém exempláři a pocházející z roku 1722. To by ale znamenalo, že tato edice musela vyjít před nebo maximálně v tomto roce a rozhodně by byla starší než edice z roku 1738 a možná i 1719.

¹⁹ Podrobnější bibliografický popis tisku je *Rajská růže, vnově nejpotřebnějšíma modlitbami spanile vykvétlá*. Vytisknuta v Praze u Karla Rosenmüllera. [mezi l. 1705–1745]. 250 s. : il.; 12". Digitální kopie je dostupná na <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:-de:bvb:12-bsb10266996-7>. Tisk je dochován v unikátním exempláři v Bayerische Staatsbibliothek v Mnichově pod signaturou Asc. 4176 u. Objevil ho kolega Daniel Kindl. Rosenmüllerova *Rajská růže* dosud nebyla v Knihopise jednoznačně identifikována. Nejvíce se podobá záznamu K15097. Ten eviduje rukopisný opis *Rajské růže* z roku 1713 dochovaný v Knihovně Národního muzea na signatuře III H 2. Tituly tisku a rukopisu však nejsou zcela totožné. Přes počáteční shodu se obsahově rozcházejí i hlavní textové pasáže. Rukopis je navíc psán převážně novogotickým polokurzívním a kurzívním písmem. Humanistické písmo se objevuje pouze na titulní stránce a zřídka v hlavním textu. Pokud by psal opisoval přímo Rosenmüllerův tisk, pravděpodobně by použil humanistické písmo. U rukopisných opisů tištěných předloh bývalo zvykem co nejpřesněji napodobit kromě textu i typografický vzhled původního tisku. Rukopisná *Rajská růže* podchycená v K15097 tedy není identická s naším antikvovým tiskem.

²⁰ V samotném impresu popisovaného tisku se ale vyskytuje jen jméno Karel Rosenmüller a ne Karel František Rosenmüller. Krácení jména pouze na křestní jméno Karel a příjmení představovalo v rodině Rosenmüllerů obnovovanou tradici. Jako první se takto začal prezentovat Jan Karel Rosenmüller, a to konkrétně v tisku z roku 1678 (K01246). Jan Karel by otcem Karla Františka staršího, zemřel v roce 1708. Vystupoval jako příležitostný spisovatel a překladatel, nebyl ale tiskařem, viz VOLF, Josef. Domnělí knihtiskaři pražští Matouš a Karel Rosenmüllerové. In: ODLOŽILÍK, Otakar ed. *Českou minulostí*, 1929, s. 286–292 nebo CHYBA, Karel. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, 1966, s. 223. Impresum se jménem Karla Rosenmüllera se nachází také v dalších nedatovaných tiscích K13660, K13503, K13851 atd. a především v datovaných K04743, K13959 (obojí z roku 1706), K12878 (171?), K13590 (1711), K11312 (1712), K13710, K18262 (obojí 1715), K17765, K00129 (obojí 1718), K17365, K17310, K14580 (všechny tři 1719), K02532 (1729), K02484 (1742). Zkrácené jméno tedy dále používali jak Karel František starší, tak i jeho stejnojmenný potomek Karel František mladší. Starší z Rosenmüllerů výrazně častěji. Na základě této skutečnosti bychom mohli tisk *Rajské růže* připsat spíše

Obr. 1 Frontispis a titulní strana modlitební knihy *Nebeský budiček* tiskaře Václava Jana Tibelliho z roku 1719 (Muzeum Beskyd Frýdek-Místek, sign. FM 26398 S)

Krátce po polovině 18. století musela být antikvou vytištěna další modlitební kniha. Tentokrát měla titul *Duchovní poklad aneb Katolické modlitby* (dále jen *Duchovní poklad*) a pocházela z produkce Karla Josefa Jauernicha. Jeho tisk není přesně datován, ale samostatná činnost tohoto pražského typografa bývá ohraničována lety 1755–1767.²¹ Jauernich tak velmi pravděpodobně stál na začátku řetězce, jenž zahrnuje ještě další dvě antikvové reedice *Duchovního pokladu*. Jedna (K14117) z nich je naštěstí opatřena přesným datem

jemu a rok vydání umístit mezi léta 1705–1727. Navíc Karel František starší vydal tento titul, kromě již analyzované edice z roku 1713 (viz poznámka č. 19), ještě jednou, a to asi roku 1711 (viz *Rajská růže vonnými modlitbami vyplněná, a ku potěšení ... osobě [žen]ské přednešená*. Vytištěna ... léta 1711[?]), podrobněji popsáno v rukopisných abecedních Dodatcích ke Knihopisu) v klasické novogotické podobě, zatímco Karel František mladší nepřispěl žádnou reedicí.

²¹ Tisk je evidován v rukopisné části abecedních Dodatků ke Knihopisu, viz *[Duchovní] poklad aneb Katolické modlitby, v níž se vynachází rozličné modlitby ranní, večerní, při mši svaté, před i po zpovědi a přijímání, letanie a 15 modliteb s. Brigidy, sedm zámků a s pobožnými modlitbami okrášlené. Všem nábožným křesťanům [k] duchovnímu prospěchu a spasení vnově na světlo vydány*. V Praze u Karla Jauernicha [1755–1767]. [2], 242, [3?] s. : il. ; 12°. Známý je pouze unikátní exemplář dochovaný v Polabském muzeu v Poděbradech na signatuře S 82. Za možnost jeho studia děkujeme kolegyni Aleně Šeberlové. Podle datace Jauernichovy tiskařské činnosti a ze vzhledu knižního dekoru (např. výrazných ozdobných linek) usuzujeme, že Jauernichův tisk je nejstarší ze všech tří *Duchovních pokladů* (viz výše v textu). Nedatovaný Hilgartnerův tisk, jehož prvenství v této skupině by ještě připadalo v úvahu, má typografickou výzdobu připomínající spíše dekor tisků ze sedmdesátých a osmdesátých let 18. století.

vydání. V roce 1772 ji vytiskl František Václav Jeřábek.²² Druhá, nedatovaná, vznikla v jindřichohradecké tiskárně Vojtěcha Ignáce Hilgartnera.²³ U Jeřábka lze předpokládat blízkou návaznost na Jauernicha. Oba typografové totiž úzce spolupracovali a navíc sídlili na stejné domovní adrese *V Železných dveřích*. Jeřábek po Jauernichově profesní odluce či smrti reeditoval jeden z produktů svého bývalého souseda. Napovídají tomu i shody v typografickém materiálu (viz níže). Časové zařazení Hilgartnerova *Duchovního pokladu* je složitější. Tento jindřichohradecký typograf byl činný v letech 1759–1787.²⁴ Jeho tisk tak mohl vzniknout jako reakce na Jauernichovu i Jeřábkovu edici. S oběma se víceméně shoduje po obsahové stránce. Hilgartnerův nebo Jauernichův

Obr. 2 Poškozená titulní strana modlitební knihy *Duchovní poklad* tiskaře Karla Josefa Jauernicha (Polabské muzeum Poděbrady, sign. S 82)

²² Jeřábekova *Duchovního pokladu* evidovaného v rámci knihopisného záznamu K14117 se dochovalo celkem šest exemplářů, což představuje nejvyšší počet ze všech charakterizovaných modlitebních knih, jež byly celé tištěny antikvou. Pracovali jsme s exemplářem Národní knihovny, signatura 54 K 11.072.

²³ Hilgartnerův tisk není Knihopisu znám. Jeho bibliografický popis je následující: *Duchovní poklad aneb katolicke modlitby, v němž se vynacházejí rozličné modlitby ranní, večerní, při mši svaté, před i po zpovědi a přijímáním, jakož i také letaniemi a patnácti modlitbami svaté Brigity okrášleny. Všem nábožným křesťanům k duchovnímu prospěchu a spasení. Nyni vnově na světlo vydaný.* V Jindřichohradci, vytištěný u Ignáce Hilgartnera. 166 s., [1] obr. příl. Digitální kopie je dostupná na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MJ_JK_0843_1BL9/46-cs. Unikátní exemplář tohoto tisku má signaturu JK 843 a vlastní ho Muzeum Jindřichohradecka v Jindřichově Hradci. Obrazovou reprodukci titulního listu bez dalšího komentáře zveřejnila BĚHALOVÁ, Štěpánka. *Nebekliče od Landfrasů: knižní bestsellery 19. století*, 2017, s. 9.

²⁴ U osoby Vojtěcha Ignáce Hilgartnera je zajímavé, že byl činný do roku 1787, ale zemřel až o osm let později v roce 1795, viz VOIT, Petr, pozn. 2, s. 354. Z jeho tiskařské produkce pochází také velké množství nedatovaných tisků. Některé z nich jsou v Knihopisu umísťovány i za rok 1787. Případné datum tisku jeho *Duchovního pokladu* tak můžeme ještě teoreticky posunout a ohraničit až rokem 1795.

Duchovní poklad se také mohl stát zdrojovou předlohou pro rukopis se stejnojmenným, ale zkráceným titulem *Duchovní poklad aneb Katolické modlitby všem nábožným křesťanům k duchovnímu prospěchu a spasení*, který byl sepsán a ilustračně vyzdoben v roce 1760 F. Wüberem. Shodu mezi tiskem a rukopisem je možné potvrdit v obsahové a textové rovině. Grafický vzhled manuskriptu je výrazně odlišný a pravděpodobně se v něm projevila autorova umělecká originalita.²⁵

Chronologicky nejmladší skupinu otevírá Josef Antonín Škarnicl (1729–1813), který v roce 1780 vydal *Nebeský budiček* (K18660).²⁶ Jedná se o další vydání stejného titulu, který předtím vytiskl Tibelli. Nejspíš podle jeho vzoru použil i Škarnicl antikvu. Ve svém tisku ale provedl drobné textové úpravy a zredukoval ilustrační doprovod. V tiskařském impresu své jméno přímo neuvedl. Podle místa vydání, jímž je slovenská Skalica, ale není pochyb, že jím byl právě tento, původně olomoucký, typograf, protože v dané době v tomto městě nikdo jiný netiskl. Na svého otce pak minimálně jednou navázal syn František Xaver Škarnicl starší (1769–1841).²⁷ Ten totiž v roce 1826 pořídil další antikvovou

²⁵ Wüberův rukopis pochází ze soukromé sbírky Jana Poše a je popsán v ŠIMKOVÁ, Anežka (ed.). *Růžová zahrádka: rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století: sbírka Jana Poše*, 2009, s. 66–69. Zde je i několik obrazových ukázek. Tvůrci publikace považují tento rukopis za jeden z nejvýznamnějších z celé Pošovy sbírky. Vyzdvihují hlavně jeho originalitu v grafické i textové složce. Jejich hodnocení tedy můžeme nově korigovat konstatováním, že Wüber navazoval na modlitební knihy tištěné antikvou (hlavně na Jauernicha či Hilgartnera, Jeřábek kvůli dataci jeho tisku do roku 1772 logicky odpadá), proto v rukopise použil humanistické majuskulní či minuskulní kreslené či kurzívní písmo a vybral texty některých modliteb, které se vyskytují i v tištěných *Duchovních pokladech*. Z porovnání obrazových ukázek rukopisu ve výše citované publikaci s originálními tisky bylo zjištěno, že fotografie na s. 68–69 odpovídají textu Hilgartnerova tisku na s. 12–14, 136–137, 159–160 a Jauernichova tisku na s. 13–18, 69, 186–187, 211, 218–219.

²⁶ Kromě Knihopisu se bibliografické záznamy tohoto tisku nacházejí v KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografie územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*, 2008, s. 23, č. 6373; *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1989, s. 348. Naopak tisk neeviduje specializovaný soupis skalických tisků ŠPETKO, Jozef. *Dejiny Škarniclovskej knižtlačiarne v Skalici*, 1958, s. 62. Jméno tiskaře Josefa Antonína Škarnicla dodatečně doplňuje slovenská bibliografie. Při této atribuci vycházíme také z VOIT, Petr, pozn. 2, s. 859. Teoreticky by mohl být tiskařem i František Xaver Škarnicl starší, o kterém se v literatuře (např. CHYBA, Karel, pozn. 20, s. 269 nebo ŠPETKO, Josef. *Dejiny ...* s. 22) traduje, že začal tisknout v otcově dílně právě v roce 1780. Za průkaznější začátek jeho tiskařské kariéry se však uvádí až rok 1799. Unikátní Škarniclův *Nebeský budiček* je uložen ve Slovenské národní knihovně v Martině pod signaturou SE 5826. Za jeho zapůjčení děkujeme dr. Heleně Saktorové.

²⁷ Text je záměrně formulován neurčitě, protože nejsme schopni jednoznačně konstatovat, že po roce 1800 byla u Škarniclů vytištěna pouze jediná antikvová edice *Nebeského budičku*. ŠPETKO, Jozef, pozn. 26, s. 61–119 (dále jen Špetko); KLIMEKOVÁ, Agáta a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografie územne slovacikálnych tlačí 19. storočia*, 2017, s. 32–34 (dále jen Slov. bibl. 19. stol.); *Bibliografie 19. století* [online], 2015/16–, <https://retris.nkp.cz> (dále jen NK-Katif 19. stol.) uvádějí ještě další *Nebeské budičky*, a to z let: 1807 (Špetko, č. 79; Slov. bibl. 19. stol., č. 9315), 1808 (Špetko, č. 82; Slov. bibl. 19. stol., č. 9316) či 1822 (Špetko č. 121; Slov. bibl. 19. stol., č. 9313). Bohužel u všech tří vydání není dostupný fyzický exemplář a nelze tedy zjistit, jaké mají tiskové písmo. Jedině u edic z roku 1818 (Slov. bibl. 19. stol., č. 9320) a 1824 (NK-Katif 19. stol., sken č. 938) se dozvídáme, že jsou sázeny novogotikou stejně jako mladší vydání z roku 1832 (Slov. bibl. 19. stol., č. 9318), 1833 (Slov. bibl. 19. stol., č. 9319) či 1878 (Špetko, č. 667; Slov. bibl. 19. stol., č. 9322), 1886 (Špetko, č. 774; Slov. bibl. 19. stol., č. 9312), 1889 (Špetko, č. 799; Slov. bibl., č. 9317; NK-Katif 19. stol., sken č. 949).

edici *Nebeského budičku*.²⁸ Na rozdíl od otce vybavil svůj tisk jinými, pečlivěji diakritizovanými antikvovými typy (viz níže), početnějšími ilustracemi a přistoupil také k větším textovým změnám.

Na konci 18. století se na poli antikvové modlitební literatury začal výrazněji prosazovat již jednou zmíněný František Václav Jeřábek. Dokonce ho můžeme označit za hlavního protagonistu této pozdní etapy. Své předchůdce i současníky předčil především množstvím reedic. Tentokrát to není *Duchovní poklad*, ale titul *Duchovní křesťanské katolické jádro všech modliteb* (dále jen *Jádro*), který byl u Jeřábka tištěn opakovaně a nejspíš v kratších časových úsecích. Napočítáno bylo totiž minimálně jedenáct položek, což výrazně zvyšuje celkové počty modlitebních knih tištěných antikvou. Převládají nedatované edice. V datovaných se vyskytují roky 1784, 1796 a 1797. Dva nejmladší výtisky z let 1800 a 1809 vydala vdova Jana Jeřábková. Podle těchto indicií bychom mohli Jeřábkovu produkci umístit převážně do období, kdy už antikva v českojazyčném textu získávala stálejší pozice.²⁹

Jeřábkova antikvová *Jádra* byla tištěna ve dvou typografických verzích.³⁰ První představují dvě celoantikvové edice, z nichž starší vytiskl Jeřábek (K03409) a mladší už jeho ovdovělá manželka Jana (K03419).³¹ Druhou, početnější verzi pak tvoří tisky, ve kterých se antikva objevuje jen na titulní stránce, v nadpisech, záhlavích, poznámkách a rejstřících. Ve zbývajících textových částech se uplatňuje novogotické písmo. Nejde však o klasický švabach či frakturu. Jednotlivé modlitby jsou zde doslova psány kurentem a mají podobu rukopisného textu.³² Antikvu i tištěný kurent Jeřábek pravděpodobně reprodukoval prostřednictvím sázené sazby. Tímto postupem vytvořil skutečně netradiční výrobky, které stojí na pomezí tištěné a rukopisné knihy.

²⁸ Tisk eviduje pouze *Bibliografie 19. století* [online], pozn. 27, sken č. 938, viz *Nebeský budiček duše křesťanské skrze vroucné modlitby k spasitelnému pokání a náboženství vzbuzující*. S povolením cí. kr. censury. V Skalici vytištěn u Františka Xav. Škarnicla, 1826. 162 zachov. s. : il.; 12°. Unikátní defektní exemplář je uložen v Knihovně Národního muzea pod signaturou 84 h 6.

²⁹ Frekvence výskytu českojazyčného antikvového textu se zvyšuje zhruba od sedmdesátých let 18. století. Antikva se začíná prosazovat ve slabikářích, v odborné bohemikální literatuře a nakonec i v tiscích z oblasti beletrie. Stručně k tomu viz HORÁK, František, pozn. 7, s. 204; TOBOLKA, Zdeněk Václav, pozn. 7, s. 97; MUZIKA, František, pozn. 7, s. 285–286, 288–290; VOIT, Petr, pozn. 2, s. 59–60. Podrobnější charakteristika tohoto časového úseku, souběžného s procesem národního obrození, bude předmětem jiné studie.

³⁰ Ke dvěma antikvovým verzím přidal Jeřábek ještě třetí variantu. V té je veškerý českojazyčný text tištěn standardním novogotickým švabachem nebo frakturou, viz K03414, K03415, K03418. V článku se budeme dále věnovat jen antikvovým edicím. Švabachová a frakturová vydání nebudou podrobněji analyzována.

³¹ Starší antikvová edice Františka Václava Jeřábka je nedatovaná a dochovaná ve třech exemplářích, viz K03409. Studovali jsme výtisk Regionálního muzea v Kolíně. Za jeho zpřístupnění patří díky kolegyni Lence Mazačové. Mladší vydání vdovy Jany Jeřábkové pochází z roku 1800 a existuje pouze v unikátu uloženém v Knihovně Národního muzea pod signaturou Obrození 6 D 131, viz K03419.

³² Do této skupiny konkrétně patří K03410, K03412, K03413, K03417, K18299–K18302 a jeden tisk z roku 1809, viz *Bibliografie 19. století* [online], pozn. 27, sken č. 65 nebo CNB – Česká národní bibliografie [online databáze], 1996–, <http://aleph.nkp.cz>, záznam č. cnb001495978.

Vznik a recepce antikvových modlitebních knih

Všechny výše zmíněné modlitební knihy jsou si po obsahové a žánrové stránce velmi blízké. Jedná se o formátově menší a rozsahově nepříliš obsáhlé modlitební knihy zahrnující výběr z modliteb k různým náboženským úkonům a běžným každodenním příležitostem (např. modlitby domovní, ranní či večerní, modlitby užívané v kostele při mši, přijímání nebo zpovědi, modlitby za mrtvé, modlitby k Ježíši Kristu, k Panně Marii a světcům).³³ Byly určeny k praktikování privátní pobožnosti a prohlubování osobní zbožnosti. V průběhu 18. a 19. století patřily modlitební knihy k nejčastěji vydávaným českým tiskům vůbec. Oblíbenost si získaly hlavně mezi ženskými čtenářkami z nižších sociálních vrstev. Staly se předmětem denní potřeby a nepostradatelnou součástí vybavení maloměstských či venkovských domácností. Byla jim dokonce přičítána magická moc, a proto byly používány k vykonávání různých pověrečných rituálů. Kromě pravidelné četby a odříkávání jednotlivých modliteb sloužily jako osobní dary a předměty přinášející ochranu při porodu, nemocech, smrti nebo bouřkách. Není tedy divu, že modlitební knihy byly v období baroka rozmnožovány v desítkách titulů. Až na námi uváděné výjimky byly ale všechny tištěny novogotickým písmem.

Co nebo kdo přivedl Tibelliho a další výše vyjmenované tiskaře k nápadu vyměnit tradiční švabach a frakturu za čtenářsky nejistou antikvu, nám zůstává skryto. Přitom u některých antikvových edic se účast dalšího iniciátora v pozadí přímo nabízí. Jak si potom máme vysvětlit Tibelliho úsilí o co nejpřesnější zachycení specifických českých samohlásek a souhlásek (viz níže), když sám byl cizinec, který pocházel z Tyrolska či Itálie a češtinu asi dobře neovládal? Bohužel pro žánr modlitebních knih je charakteristická anonymita původců a nelze tedy očekávat, že by se v tiscích přímo hovořilo o případných autorech a konkrétních důvodech jejich vydání. Kromě samotných typografů nejsou na titulních stránkách všech popisovaných tisků uvedeny žádné další soudobé osoby, které by se na jejich přípravě podílely. Studium ostatních textových částí nám v tomto směru také výrazně nepomůže. Rosenmüllerův, Jauernichův a Hilgartnerův tisk i všechny Jeřábkovy edice totiž postrádají jakékoli přední rámcové části (např. předmluvy, dedikace). Jen oba Tibelliho *Nebeské budičky* mají v úvodu obligátní cenzurní povolení podepsané jezuitou Janem Steinerem a arcibiskupem Danielem Josefem Ignácem Mayerem z Mayeru. Stejnými jmény se zaštiťuje i *Nebeský budiček* Josefa Antonína Škarnicla z roku 1780, tedy z doby, kdy už byli Steiner i Mayer dávno mrtví.

Oba církevní hodnostáři vystupují jako cenzoři i v jiných českojazyčných tiscích vydaných na začátku 18. století. Zajímavější z této dvojice je Steiner. Mohl by nám totiž poodhalit okolnosti vzniku Tibelliho antikvové publikace. Steiner zemřel na konci září roku 1717, ale první *Nebeský budiček* vyšel až v roce 1719. Jak si tento časový nesoulad vysvětlit? Předpokládejme, že Steiner prováděl cenzuru na rukopisu, který se pak stal předlohou pro tištěnou verzi. Trval snad Tibellimu samotný tisk knihy téměř dva roky od doby, kdy obdržel od církevních orgánů příslušné schválení? Nebo snad existovalo ještě starší a dnes už nedochované vydání *Nebeského budičku* a edice z roku 1719

³³ Z početné literatury o tištěných či rukopisných modlitebních knihách z 18.–19. století jmenujme alespoň BĚHALOVÁ, Štěpánka, pozn. 23, s. 6–13; KVAPIL, Jan. *Ze zahrádky do zahrady, aneb, Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu*, 2001, s. 4–85; KUCHAŘOVÁ, Hedvika. Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století. *Listy filologické*, 2009, s. 263–287; ŠIMKOVÁ, Anežka (ed.), pozn. 25, s. 9–63.

byla jeho přetiskem, do kterého bylo převzato i cenzurní povolení?³⁴ Tuto variantu nelze úplně vyloučit, protože na takové praxi byl založen *Nebeský budiček* z roku 1738 i Škarnicovo vydání z roku 1780. Jako přijatelnější se jeví hypotéza, že Tibelli narazil při přípravě tisku na technické problémy spojené právě s použitím nestandardního tiskového písma pro český text a jejich vyřešení mu trvalo déle, než asi původně předpokládal.³⁵

Jednoznačné stanovení doby vydání všech antikvových modlitebních knih by nám mohlo pomoci zodpovědět i otázky týkající se dobového pozadí jejich vzniku. Podle různé tiskařské atribuce jednotlivých tisků předpokládáme, že zde sehrála určitou roli konkurence mezi zúčastněnými typografy. Tibelliho *Nebeské budičky* vyšly v období, kdy souběžně tiskli i oba Rosenmüllerové. V roce 1719 byl činný otec a v roce 1738 už syn Rosenmüller. Stejná situace nastala i v padesátých až osmdesátých letech 18. století, kdy zároveň pracovali Jauernich, Jeřábek, Hilgartner i Josef Antonín Škarnicl. Tento časový souběh by mohl svědčit o napodobování edičních záměrů. Jeden tiskař vydal tisk s netradičním typografickým vzhledem a jeho profesní soupeřníci na to reagovali podobnou akcí, poháněni snahou o udržení kroku s konkurencí. Takto se to jeví minimálně ve vztahu Tibelli vs. Rosenmüller a následně Jauernich či Jeřábek vs. Hilgartner. Tato konkurence nemusela být přímá a osobní. Mohla se odehrávat v delším intervalu a s většími časovými prodlevami mezi jednotlivými edicemi. Podle různých míst vydání (Hradec Králové, Praha, Jindřichův Hradec, Skalica) lze také uvažovat o tom, že se tiskaři primárně soustředili na čtenáře z lokality, jež se nacházely v geografické blízkosti jejich tiskárny a až druhotně chtěli soutěžit se svými kolegy z jiných měst.

Ze skupiny modlitebních knih tištěných antikvou je nutné částečně vyčlenit některá Jeřábkova *Jádra*, už jen z toho důvodu, že v nich antikva plnila jen vedlejší vyznačovací funkce a v hlavním textu převládlo novogotické písmo. V domácím prostředí neměla tato *Jádra* na koho navázat a do konce 18. století se nesetkala s žádnou

³⁴ Nabízí se zde možnost označit za zástupce tohoto staršího vydání *Nebeského budičku* ztracený defektní unikát dačických františkánů (K18665, viz poznámka č. 18). Bohužel bez přímé konfrontace s tiskem to není možné. Na Vobruv a knihopisný záznam se nelze zcela spolehnout. Navíc jsou zde určité nesrovnalosti. V obou Tibelliiovských edicích (K18656, K18657) a potažmo i u Škarnicla (K18660) se aprobace a imprimatur nacházejí na čtvrté neznačené stránce, tj. na rubu titulního listu (jako stránka jedna a dvě je započítán předtitul a dřevořezová ilustrace na jeho rubu). V dačickém exempláři ale titulní list chybí. Knihopisný záznam K18665 v obsahovém rozpisu neuvádí žádná cenzurní povolení. Jako první dochovanou stránku popisuje číslovanou stránku tři, na které začíná pasáž z evangelia. Ta se v K18656, K18657, K18660 nenachází. Jako stránku jedna a dvě Knihopis započítává nedochovaný titulní list. Předtitul podle něj nebyl do K18665 zařazen. Je otázkou, co se nacházelo na rubu dnes chybějícího titulního listu, zda dřevořez nebo cenzurní povolení?

³⁵ Výše představená hypotéza se zakládá hlavně na autorových subjektivních domněnkách. S nějakými problémy se ale Tibelli musel setkat. Dvouroční výrobní lhůta je pro něj poměrně nezvyklá. Z průzkumu knihopisných záznamů bylo zjištěno, že Tibelli tiskl knihy ještě ve stejném roce, kdy na ně obdržel cenzurní schválení (např. K15344, K16668, K04733), případně v roce bezprostředně následujícím (např. K16416, K01752, K15345). Jeho zpoždění tedy nebylo delší než půl roku. Pouze u foliového a více než osmisetstránkového *Slavíčka rajskeho* (K01247) Jana Josefa Božana trvala doba výroby asi tři roky. Aprobace byla totiž udělena v roce 1716 a titul vyšel až v roce 1719. Jedině, že by práce na tomto tisku brzdily přípravu další knižní produkce Tibelliho tiskárny.

konkurencí.³⁶ Jeřábkův nápad kombinovat kurent a antikvu můžeme ocenit jako jeho osobní komerční inovaci. Jejím cílem bylo asi napodobit četné manuskripty modlitebních knih, jež byly v té době značně oblíbené a rozšířené, hlavně mezi venkovským obyvatelstvem.³⁷ U jejich tištěných kopií mohl Jeřábek dopředu počítat se silnou poptávkou, a tím i dostatečným finančním ziskem. Díky složitějším výrobním postupům lze ale předpokládat, že jejich cena byla celkově vyšší. To však zužovalo množinu potenciálních kupců na bohatší a společensky výše postavené česky hovořící měšťanstvo či drobnou šlechtu. Běžní čtenáři z venkova si je nemohli dovolit. Jeřábek byl v tomto případě nejspíš motivován rokokovou módní vlnou, než snahou zpřístupnit českojazyčné antikvové knihy všem čtenářským vrstvám.

Tím se dostáváme k dalším hypotézám. Existence antikvových modlitebních knih nemusela být zapříčiněna jen komerčně konkurenčními vztahy, jak jsme se dosud snažili vylíčit. Za jejich vznikem mohly stát i jiné faktory, jako např. úsilí o celkovou změnu domácí typografie či zvyšování všeobecného vzdělání lidových čtenářů. Z dnešního pohledu je velmi překvapivé, že se antikva objevuje zrovna v modlitebních knihách, a to už v první polovině 18. století a díky několika soukromým pražským či regionálním tiskařům. Pokusy o aplikaci nebo dokonce o hromadné zavedení antikvy do českojazyčného tištěného textu bychom očekávali spíše od institucionální tiskárny řízené nějakou státní či církevní institucí, což se později opravdu stalo (viz Tomsa v Tiskárně normální školy). Pochopitelnější by pro nás byl výskyt antikvy v literatuře naukového či administrativního charakteru, která by byla určena pro společenské elity jako tehdejší nositele pokroku. Modlitební knihy tištěné antikvou však tyto úvahy převracejí naruby. Naznačují, že snahy tiskařů o kvalitativní povznesení tuzemské knižní výroby a kultivaci čtenářské obce mohly být realizovány i v tiscích náležejících do oblastí „nižší“ typografie. Modlitební knihy se díky své rozšířenosti, praktičnosti, osobní vazbě na majitele a textové variabilitě mohly stát ideální základnou pro podobné pokusy. Navíc na jejich typografický vzhled nebyla zaměřena taková společenská pozornost, jako na jiné žánry náboženského písemnictví (např. Bibli, kancionály), kde museli být tiskaři mnohem opatrnější. U modlitebních knih ze sedmdesátých až devadesátých let 18. století pak můžeme také počítat se záměrem zlepšovat prostřednictvím těchto publikací praktickou znalost humanistického písma v intencích probíhajících osvětských školních reforem. Z jazykového pohledu měli typografové větší šanci na úspěch mezi česky hovořícím venkovským obyvatelstvem než u poněmčeného měšťanstva a úřednictva nebo v kruzích latinizujících učenců a církevních hodnostářů. Mezi lidovými čtenáři narazili ale na silný konzervatismus, který zbrzdil další rozvoj antikvy v modlitební literatuře.

Konkurenční edice a opakovaná vydání mohou však na první pohled dokazovat, že se antikvové modlitební knihy přece jen setkaly u čtenářů s kladným ohlasem. Proč by

³⁶ V 18. století vydali *Jádra* i další pražští či regionální tiskaři. Patřili mezi ně Oldřich Gröbel (K18293), Jan Josef Gröbel (K18295), Emanuel Antonín Svoboda (K18294), dědicové Emanuela Antonína Svobody (K18296), Ignác Vojtěch Hilgartner (K03416), Václav Vojtěch Tureček (K03411) a Ignác Václav Dekrt (K18297). Všechny jejich edice jsou však tištěny standardně novogotickým písmem.

³⁷ Za vzor mohly Jeřábkově posloužit i chalkografické modlitební knihy, které pocházely z německojazyčných zemí. Mistrovství v tomto směru dosáhl především Maria Joseph Clement Kaukol a jeho *Christlicher Seelen-Schatz Außerlesener Gebetter* z roku 1729 (viz *VD18-Datenbank* [online databáze], 2009–, záznam č. VD18 13649450) či vídeňský rytec a nakladatel Johann Jakob Lidl s titulem *Goldener Gnaden Fluß* z roku 1753 (*VD18-Datenbank* [online databáze], 2009–, záznam č. VD18 11029838). Vydání obou tisků časově předcházelo Jeřábkovým *Jádrům*, jejich ryté písmo ale napodobuje spíše kaligraficky vyvedenou kreslenou frakturu než zběžný kurzívní kurent, takže nelze s jistotou tvrdit, že byly použity jako přímé inspirační předlohy.

je tiskaři kopírovali či opětovně vydávali, když by se neprodávaly a nebyl o ně větší zájem? Většina titulů se ale dochovala v unikátech. Jejich náklady asi nebyly příliš vysoké. U komerčně úspěšných knih lze naopak předpokládat větší počet výtisků, a tím i více dochovaných exemplářů. Kromě Tibelliho, Škarniclu a Jeřábka se ostatní tiskaři (Rosenmüller, Jauernich, Hilgartner) omezili pouze na jediné vydání příslušného antikvového titulu. U Tibelliho je navíc mezi jednotlivými edicemi *Nebeského budičku* poměrně dlouhý časový odstup, nebereme-li v potaz nejistý dačický exemplář (viz poznámky č. 18, 34). Vždyť druhý *Nebeský budiček* tiskne v roce 1738, téměř dvacet let po první edici z roku 1719. Ještě větší časovou prodlevu dosahující skoro padesáti let můžeme napočítat mezi oběma Škarnicly. Pokud by antikvové modlitební knihy patřily k dobovým bestsellerům, byly by určité vydávány opakovaně v časově kratších a častějších periodách. Jejich ediční frekvence rozhodně nedosahuje takové intenzity, s jakou byly tištěny např. novogotické *Nebekliče* Martina z Kochemu.³⁸

O neúspěchu modlitebních knih tištěných antikvou vypovídá také porovnání poměru výskytu antikvových a novogotických edic daných titulů v rámci 18. století. *Nebeské budičky*, *Rajské růže*, *Duchovní poklady* i *Jádra* byly totiž souběžně tištěny i švabachem a frakturou. Tato typograficky standardní vydání jednoznačně převažují, snad kromě *Jader*, nad paralelními antikvovými verzemi.³⁹ Ani po roce 1800 se tento stav výrazně nezměnil. Až do první poloviny 19. století pravděpodobně na žádnou další antikvovou verzi nenarazíme (vyjma Škarnicla, viz výše). Novogotické písmo si v těchto titulech udrželo svůj monopol a antikvu opět odsunulo do pozice sazby jednotlivých slov či vět. Ke změně dochází zhruba na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století, kdy už i tyto modlitební knihy začaly velmi pozvolna dostávat modernější antikvovou podobu. Od Tibelliho prvotiny muselo tedy uběhnout více než sto čtyřicet let. Paralelně s těmito novými antikvovými edicemi ale stále ještě vycházely i tradiční novogotické modlitební knihy.⁴⁰

Celkově se lze domnívat, že ze strany výše představených tiskařů šlo spíše o opakovanou zkoušku domácí čtenářské obce. K tomuto pokusu si vybrali osvědčené modlitební tituly, kterým dali oproti dosavadním zvyklostem jiný typografický vzhled. Následně čekali na čtenářskou reakci. Ta nebyla dostatečně silná, aby vedla k častější recyklaci daných antikvových titulů nebo k hromadnějšímu konkurenčnímu zapojení dalších soudobých tiskařů. Tento závěr do jisté míry neplatí pro Jeřábka *Jádra*. Zde byl čtenářský ohlas, vyvolaný módními trendy, pravděpodobně větší a donutil tiskaře k opakovaným edicím, jež byly

³⁸ *Nebekliče* vyšly v průběhu celého 18. století ve více než sto dvaceti edicích (nejstarší pochází z roku 1701, viz K05281). Disponují přitom různými názvovými a obsahovými variantami (např. *Nebeklič*, *Duchovní nebeklič*, *Malý nebeklič*, *Malý zlatý nebeklič*, *Nový nebeklič*, *Poloviční zlatý nebeklič*, *Zlatý nebeklič*, *Zlatý nebeský klíč*).

³⁹ Kromě Tibelliovských *Nebeských budiček* vyšlo podle Knihopisu do konce 18. století zhruba dalších jedenáct vydání tohoto titulu. Žádný nemá antikvu. *Rajská růže* dosahuje počtu více než dvaceti edic. Opět bez antikvy. *Duchovní poklad* byl novogotickým písmem vytištěn více než desetkrát. K *Jádrům* viz poznámky č. 30 a 36.

⁴⁰ Výše uváděné závěry vycházejí z bibliografického průzkumu, který byl proveden v rámci *Bibliografie 19. století* [online], pozn. 27. U *Nebeských budiček*, *Rajských růží*, *Duchovních pokladů* i *Jader* bibliografické záznamy většinou konstatují formulace typu „jednotlivá slova antikvou“, „místy antikva“ či „jednotlivá písmena antikvou“, což naznačuje převahu novogotického tiskového písma. Tu pak potvrzují přepisy titulů či obsahových částí, kde se antikva téměř vůbec nevyskytuje. Příkladem celoantikvového tisku je např. *Duchovní budiček* vydaný až v roce 1860 u Landfrasů, viz CNB – Česká národní bibliografie [online databáze], pozn. 32, záznam č. cnb001534551.

adresovány pouze majetnějším čtenářům. Modlitební knihy tedy k všeobecnému zavedení a rozšíření antikvy výrazně nepřispěly. Aplikace antikvy v této sféře dnes představuje spíše dosud neznámou, vzácnou raritu a slepou uličku na cestě k moderní českojazyčné knize.

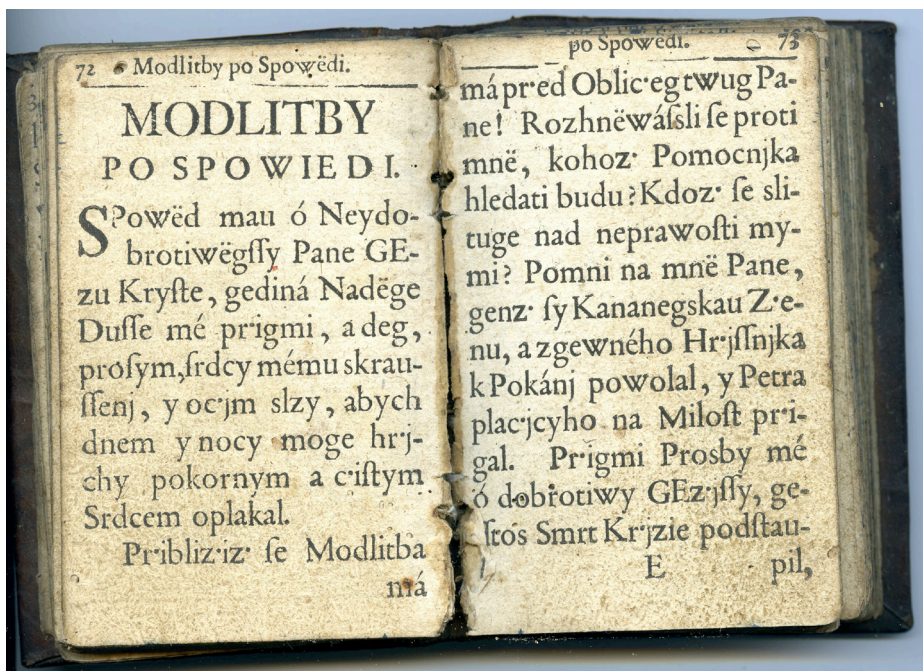
Analýza tiskového písma antikvových modlitebních knih

Dosud jsme se věnovali bibliografické identifikaci a celkovému významu popisovaných modlitebních knih. Nyní se zaměříme na stručný rozbor jejich tiskového písma. Všímat si budeme především způsobu zavádění české diakritiky a dodržování některých ortografických specifik. Na těchto bodech by se měl nejlépe ukázat nadčasový inovační nebo jen běžný řemeslný přístup jednotlivých typografů. Stranou naopak ponecháváme podrobnější analýzu písmových řezů či stupňů, a to z důvodu chabé znalosti dobového stavu domácího písmařství, chybějící odborné evidence zdrojů, ze kterých tiskaři získávali tiskové typy, a konečně i náročnosti srovnávacího obrazového studia.

O antikvě Tibelliho *Nebeských budičků* se dosud soudilo, že byla zahraničního původu a měla být silně opořebovaná.⁴¹ Naše studium tyto závěry, minimálně ve druhém bodě, nepotvrdilo. Tiskové písmo nepůsobí poškozeně, sazba je naopak v obou edicích poměrně čistá a zřetelná. Zatímco ve vydání z roku 1719 měl Tibelli k dispozici pouze diakritizovanou vertikální antikvu, v edici z roku 1738 k ní přidal i diakritizovanou antikvou polokurzívu. Další odlišnosti v zalomení sazby, užití spřežek, sazečských chybách a rozmístění ilustrací jen potvrzují, že edice z roku 1738 byla připravována znova a nešlo o pouhý mechanický přetisk vydání z roku 1719. Moderní českou diakritiku Tibelliho antikvové sady vesměs postrádají, hlavně v případě háčeků. Ty jsou suplovány tečkou lokalizovanou nad literu nebo na její pravou horní, středovou i dolní stranu. U majuskulí jsou takto upraveny vertikální a polokurzívní „Ž“, „Č“, „Ř“, u minuskulí kromě nich ještě navíc „d“, „t“, „ň“, „ě“. Dnešním způsobem jsou naopak znázorněny dlouhé minuskulní samohlásky „á“, „é“, „ó“. Ve vydání z roku 1719 mají podobu liter s čárkami obrácenými doprava, v edici z roku 1738 i s čárkami chybně nasměrovanými doleva (stejně u vertikály i polokurzívy). Čárka je vždy (kromě „ó“) mírně posunuta k levému okraji litery (u levých čárek je to zase obráceně). Diakritizaci svých písmových sad provedl Tibelli jen částečně, protože u minuskulí chybí „š“, „f“, „ý“, „ů“, „ú“ a u majuskulního písma je vyznačení délky úplně vynecháno. Ve vydání z roku 1719 navíc místy používal pro akcentovaná písmena paralelně i spřežky. V edici z roku 1738 už tento paralelní kombinační postup víceméně opustil. V obou *Nebeských budičkách* se nerozpakoval souběžně umístit do textu „w“ i jeho grafickou variantu v podobě „vv“, asi podle toho, jak to vyžadovalo zarovnání sazby. Společným znakem obou *Nebeských budičků* jsou také majuskule v pozici prvního písmene velkého počtu podstatných jmen. U slov s náboženskou konotací (tzv. nomina sacra) je tento jev zdůrazněn rozšířením majuskule na druhé písmeno v řadě nebo na všechna písmena ve slově (např. „GEZU“, „GEIJSSE“).

Rosenmüllerova *Rajská růže* se od Tibelliových *Nebeských budičků* výrazně liší. Rozdílná je především diakritika. Ta totiž zcela postrádá znázornění délky samohlásek. Háčky

⁴¹ O silném poškození a zahraniční provenienci hovoří MUZIKA, František, pozn. 7, s. 285, zatímco JOHANIDES, Josef, pozn. 17, s. 44 a VOIT, Petr, pozn. 2, s. 59 a 885 mluví už jen o nečeském importovaném původu. HORÁK, František, pozn. 7, s. 150 a TOBOLKA, Zdeněk Václav, pozn. 7, s. 97 se k osudům písma nevyslovují. Horák dokonce z Václava Jana Tibelliho dělá dva tiskaře Václava Tibelliho a Jana Tibelliho.

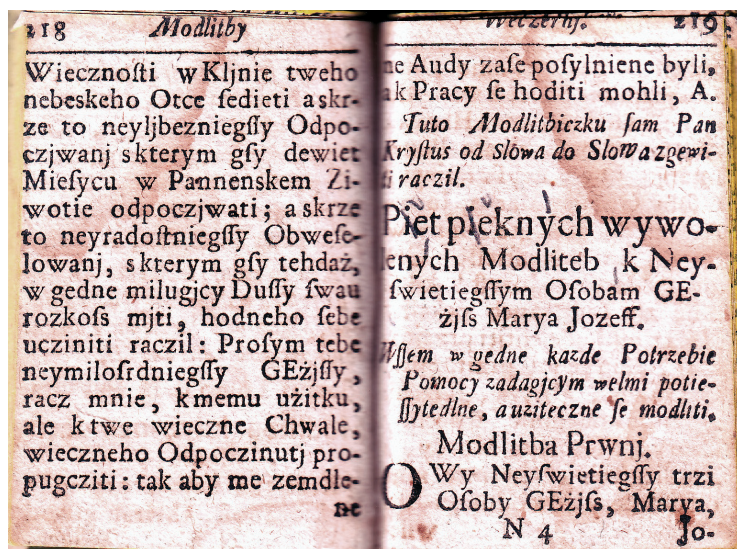

Obr. 3 Ukázka antikvové textové sazby z *Tibelliho Nebeského budičku* (Muzeum Beskyd Frýdek-Místek, sign. FM 26398 S)

jsou také vypuštěny nebo nahrazeny spřežkami. Jen u několika liter (vertikální a polokurzívní „ž“, „Ž“, „ě“, „ň“, „d“, vertikální „t“) jsou vyjádřeny pomocí teček, čárek či znamének tvarově připomínajících háčky. Tato diakritika je lokalizována nad příslušnou literu nebo na její pravou horní či středovou stranu. Ani Rosenmüller se nevyvaroval paralelního použití akcentovaných písmen a jejich spřežkových protipólů. Specifickým a v rámci všech popisovaných modlitebních knih také ojedinělým znakem jeho *Rajské růže* je časté střídání a kombinování minuskulního vertikálního či polokurzívního „w“ ve významu dnešní souhlásky „v“. Ta je do třetice vyjádřena i polokurzívním „v“. Obě polokurzívní litery „w“ a „v“ Rosenmüller vkládal do textové sazby sestavené jinak z vertikální antikvy, což ve výsledku působí nejednotným dojmem. Ten je umocněn i občasným výskytem celomajuskulních slov nebo výrazů, ve kterých je majuskule umístěna do dvou počátečních písmen, či alespoň na pozici prvního písmena (např. „BOZIE“, „BOhu“, „Wywolenych Bozjch“).

V Jauernichově, Jeřábkově a Hilgartnerově *Duchovním pokladu* je oproti předchůdcům vyznačovací funkce antikvových majuskulí omezena pouze na titulní stránku, iniciálové verzály a často se opakující zvýrazňování obsahově a nábožensky důležitých slov pomocí všech či počátečních dvou nebo alespoň prvního majuskulního písmene. V textových nadpisech většinou nahradily majuskule vertikální či polokurzívní minuskule. Diakritika tiskového písma všech tří *Duchovních pokladů* zahrnuje pouze tečku nad vertikálními literami „ž“, „Ž“ a boční horní čárky u „d“, „t“, „ň“ („ň“ je u Hilgartnera a Jauernicha znázorněno pomocí znaménka připomínajícího háček). Na rozdíl od Rosenmüllera zde není zastoupeno minuskulní „ě“, ale stejně jako u něj schází i v *Duchovních pokladech* značení délky vokálů. Polokurzívní písmové sady se potýkají s téměř úplnou absencí diakritiky. Všichni tři tiskaři se navíc nevyhýbali příležitostné aplikaci spřežek u písmen, kterými

disponovali i v diakritizované variantě, nebo jednoduše diakritické znaménko zcela vypustili. U žádného z nich se nesetkáme s kombinací „w“ a „v“ jako v případě Rosenmüllera. Všichni důsledně uplatňovali grafém „w“ ve významu dnešního „v“. Na základě vzájemného porovnání popisovaných tisků můžeme také konstatovat, že Jeřábek při tisku svého *Duchovního pokladu* vlastnil část typografického materiálu, který původně patřil Jauernichovi (viz např. stejná ilustrace na s. 16 v obou tiscích) a nejspíš i jeho patrice či matrice pro výrobu vertikální a polokurzivní minuskulní antikvy, protože tiskové typy obou tisků mají stejné fyzické rozměry.

Obr. 4 Antikvová textová sazba Jauernichova *Duchovního pokladu* s dodatečnými čtenářskými opravami (Polabské muzeum Poděbrady, sign. S 82)

Výraznými rozdíly se mohou vykázat *Nebeské budičky* rodiny Škarniců. Tato skutečnost byla dána větším časovým odstupem mezi oběma tisky i dobou jejich vzniku. Vydání z roku 1780 bylo tištěno v samotném začátku procesu národního obrození, edice z roku 1826 již v době jeho plného rozvoje. To se podepsalo na diakritice obou tisků i na jejich celkovém vzhledu. Typografie staršího vydání z roku 1780 byla pravděpodobně inspirována tibelliovskými předlohami. Archaické prvky v ní zastupuje často se vyskytující celomajuskulová sazba situovaná do různých textových pasáží (např. do předtitulu, cenzurního povolení, textových nadpisů, hlavního textu) či hojně se opakující slova, jejichž počáteční dvě nebo alespoň první písmeno je tištěno majuskulí. Ještě větší pestrost panuje v diakritice českých vokálů a konsonantů. Délka samohlásek je zde vyznačena doleva posunutými čárkami nad minuskulními literami „á“, „é“, „ó“. Z majuskulí vlastnil Škarnic diakritizované vertikální či polokurzivní „Á“ a vertikální „É“. Otiskl je ale pouze jednou v nadpisech. Dnešní háček nad minuskulním „ě“ střídavě nahrazoval dvěma tečkami nebo čárkou lokalizovanou na pravou horní stranu litery. Příležitostně, avšak zcela nově, použil minuskulní „ů“. Akcenty souhlásek tvoří v Škarnicově *Nebeském budičku* převážně čárka umístěovaná u majuskulí „Č“, „Ř“, „Ž“ i minuskulí „č“, „ř“, „ž“, „d“, „t“, „ň“ libovolně nad literu či po její levé, nejčastěji pak právě horní, ale dokonce i dolní části. Diakritizací prošla většina písmových sad od vertikální antikvy hlavního textu až po drobnou polokurzivu v podnadpisech. Škarnic se snažil uplatnit akcentovaná písmena v maximální možné míře, proto na jejich spřežkové varianty narazíme v *Nebeském budičku* jen minimálně (nalezeno bylo např.

„Ř“ a „RŽ“). Totéž platí o souběžné kombinaci „w“ a dvou „vv“. Poměrně častým jevem je zde naopak paralelní výskyt grafémů „w“ a „v“, přičemž oba měly stejný význam souhlásky „v“, tedy podobně jako u Rosenmüllera. U Škarnicla ale záleželo na jejich pozici ve slově.

Typografický vzhled edice z roku 1826 vykazuje oproti svému staršímu předchůdci jasný kvalitativní progres. Majuskulní sazbě zde byl vyhrazen jen malý prostor na titulní stránce a v iniciálách. Zcela odstraněna byla celomajuskulní slova a dvě počáteční majuskule. Nahradilo je první velké písmeno. Jeho aplikace na výrazy náboženské povahy je mnohem umírněnější. Dále je v tomto *Nebeském budičku* už zcela dnešním způsobem vyřešena diakritika českých samohlásek a souhlásek. Dlouhé vokály, především pak jejich minuskulní varianty, disponují doprava obrácenými a někdy mírně do strany vychýlenými čárkami u „á“, „é“, „ó“, „ú“, háčkem u „ě“ i kroužkem v případě „ů“. Nově byla přidána litera „ý“ v minuskulní i majuskulní verzi. U měkkých konsonantů je standardně vyznačen středový háček u „č“, „ř“, „ž“, „ň“, „t“, „č“, „ř“, „ž“ a čárka u „d“. Náznakově byla diakritizace provedena i u „š“, pro které Škarnicl paralelně užíval spřežku „ss“ i literu „s“ se dvěma horními tečkami. Moderními akcenty byly vybaveny především písmové sady vertikální antikvy určené pro sazbu hlavního textu či titulní stránky. Vyznačovací polokurzíva objevující se v průběžných podnadpisech má místo háčků či kroužků jen doprava zkosené čárky, stříšky či dvě tečky. I v těchto konzervativněji pojatých pasážích se Škarnicl co možná nejvíce vyhýbal aplikaci spřežek, stejně jako v hlavním textu (vyjma už zmíněného „ss“). Jedinou větší anomálií představuje „w“. To bylo střídavě tištěno dvěma odlišnými minuskulními literami, z nichž jedna má podobu dvou vzájemně se překrývajících „v“ a druhá naopak dvou samostatných „v“ vedle sebe.

Antikvu v Jeřábkových *Jádrech* je nutné rozdělit na dvě skupiny. První představují celoantikvové edice (viz poznámka č. 31), ve kterých má antikvová sazba pokročilejší podobu než u *Jader* kombinujících antikvu s kurentem a tvořících druhou skupinu (viz poznámka č. 32). Jeřábek i jeho manželka ve dvou celoantikvových publikacích zredukovali majuskulní antikvu na nezbytné minimum. Majuskule umístili pouze na titulní stránku, do iniciál a písmen po nich následujících a dále do pozice prvních písmen jmen křesťanských autorit či slov náboženského významu. Už je ale nepoužili pro tisk celých slov či počátečních dvou písmen stojících bezprostředně za sebou. Také s antikvovou polokurzívou zacházeli střídmě a otiskli ji pouze na titulní stránku či do jednoslovných nadpisů. K členění textové sazby na titulky, hlavní text a doprovodné komentáře si vystačili jen s vertikální minuskulní antikvou několika písmových stupňů. Celkově tak sice docílili strohé, zato jednotného typografického vzhledu. V případě diakritiky však k větší aktualizaci nedospěli, naopak navázali na starší praxi uplatněnou v Jeřábkově *Duchovním pokladu* z roku 1772 (viz výše). Jak Jeřábek v nedatované edici *Jádra*, tak i vdova Jeřábková ve vydání *Jádra* z roku 1800 nezaznamenávali délku vokálů a z akcentovaných konsonantů disponovali pouze tradičními literami „d“, „t“, „ň“, „ž“, „ž“. Jeřábek je znázorňoval pomocí teček a čárek lokalizovaných nad literu nebo po její horní pravé straně. Jeřábková jeho systém víceméně převzala, zásadně však inovovala minuskulní „ž“, u něhož nahradila tečku dnešním háčkem. V textu pak souběžně využívala starší i tuto novější verzi. Diakritikou opatřili manželé Jeřábkovi pouze vertikální písmové sady, zatímco polokurzívu ponechali bez akcentů. Stejně jako v *Duchovním pokladu* se ani v *Jádrech* nevyvarovali příležitostných kombinací diakritizovaných písmen a jejich spřežkových paralel nebo variant s úplně vynechaným diakritickým znaménkem. Zato důsledně dbali na to, aby nespojovali dvě „v“, jimiž by nahrazovali „w“ a pro konsonant „v“ užívali tradiční literu „w“. I přes tyto společné prvky nelze říci, že vydání vdovy Jeřábkové je přetiskem starší nedatované Jeřábkovy edice. Brání tomu rozdíly v zalomení stránkové sazby, drobné textové odchylky i zmíněné odlišnosti v diakritice. Jediným spojovacím bodem je stejná písmová výška vertikální minuskulní antikvy použité v hlavním textu obou *Jader*. Zajímavé je, že její výškové rozměry souhlasí i s Jeřábkovým a Jauernichovým *Duchovním pokladem* (viz výše).

Antikva v *Jádrech* patřících do druhé novogoticko-antikvové skupiny má naopak převážně polokurzívní podobu a ve většině tisků⁴² plní jen vyznačovací funkci. Jejím společným znakem je absence jakékoliv české diakritiky. Tento nedostatek z dnešního pohledu částečně vyvažuje Jeřábkův pokus o imitaci rukopisného humanistického písma. Pomocí sázených liter napodobil nejen jeho grafickou podobu, ale místy i náběhy do spojnicových tahů. Tím vytvořil optický dojem ručně psaného českojazyčného textu. Toto kurzívní tiskové písmo umísťoval hlavně do nadpisů, které zasazoval do kurentního textu nebo na začátky textových kapitol, kde ho spojoval s antikvovou polokurzívou. Výraznější vadou tohoto jinak poměrně zdařilého pokusu jsou občasné sazečské chyby (např. „Swataky“ místo „Swatky“ nebo „Modliiba“ místo „Modlitba“) a především opět nevyznačené české akcenty. Jeřábek nezařazoval antikvovou kurzívu do všech novogoticko-antikvových vydání *Jader*. Existuje minimálně jedna edice (K03412), v níž je kombinována pouze nediakritizovaná antikvová polokurzíva a kurent.

Shrme-li charakteristiku tiskového písma všech modlitebních knih tištěných antikvou, zjistíme, že představení tiskaři většinou disponovali při jejich výrobě písmovými sadami nediakritizované majuskulní a částečně diakritizované minuskulní antikvy (vyjma Tibelliho a Škarniclé), které v rámci jedné knihy vzájemně kombinovali. Antikvové majuskule plnily hlavně úlohu vyznačovací a uplatňovaly se převážně v nadpisech, iniciálách a na titulních stránkách. Minuskulní antikva zase převzala funkci chlebového písma, to znamená, že našim typografům sloužila především k tisku běžných textových pasáží a doprovodných komentářů. Kombinace majuskulí a minuskulí byla kromě těchto nepsaných typografických norem dána i dobou vzniku tisku. Platí, že starší tisky (např. Tibelliho *Nebeské budičky*, Rosenmüllerova *Rajská růže*) jsou v tomto směru pestřejší než tisky z konce 18. století (např. *Jádra* od Jeřábka a Jeřábkové), kdy už je textová sazba unifikovanější a směřuje k dnešní konvenci. Podobnými slovy je možné popsat poměr mezi vertikálou a polokurzívou. I zde je viditelný přechod od variability ke strohému, avšak modernějšímu výrazu. Použití polokurzívní antikvy záleželo také na tom, zda daný tiskař toto písmo vlastnil. Ne vždy to byla samozřejmost (např. Tibelliho první vydání *Nebeského budičky*).

Na vybavenosti sazečských kas jednotlivých tiskáren byl závislý i stupeň diakritizace tiskového písma. Zaopatřenější typografové (např. Tibelli, Škarniclové) se snažili svými písmovými prostředky komplexně zachytit systém akcentů nad českými samohláskami a souhláskami. Ostatní (např. Rosenmüller, Jauernich, Hilgartner, Jeřábek) tento problém jednoduše vyřešili pořízením několika základních diakritizovaných liter (např. „ž“, „Ž“, „d“, „t“, „ň“) a u zbytku sáhli po spřežkové variantě nebo akcenty vynechali. Nabízí se zde paralela se situací, kterou popisuje Petr Voit⁴³ a ve které se nacházeli domácí prvotiskaři a typografové první poloviny 16. století. Ti také zaváděli český diakritický aparát do novogotických písmových sad nesoustavně, na základě svých technických možností či sazečské libovůle a bez ohledu na celkovou pravopisnou jednotu a konzistenci. I přes větší časový odstup platí pro obě skupiny stejné pravidlo, že pečlivěji byly diakritizovány minuskulní litery než jejich majuskulní protějšky a že větší pozornost byla věnována chlebovému než vyznačovacímu písmu. Také v případě tvaru diakritických znamének antikvových liter lze sledovat odlišné individuální přístupy a pozvolnou modernizaci. Zatímco délka vokálů byla už od Tibelliho standardně vyjadřována čárkou, akcenty měkkých konsonantů prošly proměnou od nejstarších teček uplatňovaných již v rukopisech a tiscích 15. a 16. století a převzatých do antikvových modlitebních

⁴² Výše v textu je záměrně použito slovo většina, protože při průzkumu nebyla prohlédnuta úplně všechna vydání *Jader*. Ke studiu byly k dispozici jen edice K03410, K03412, K03417, K18299, K18302.

⁴³ VOIT, Petr, *Tiskové písmo Čech a Moravy ...* pozn. 7, s. 182–183.

knih nejdříve Tibellim a poté dalšími typografy, přes méně obvyklé čárky, jež si oblíbil hlavně Josef Antonín Škarni, až po současné háčky využívané v nejširší míře jeho synem Františkem Xaverem starším či výrazně skromněji Janou Jeřábkovou.

V užívání velkých písmen se tiskaři antikvových modlitebních knih nevyvarovali soudobých zvyků a do antikvového textu aplikovali náboženské přístupy, což vedlo ke zbytečnému nadužívání velkých písmen na začátku slov a rozšíření nežádoucího jevu označovaného jako *nomina sacra*. Až typografové z konce 18. století (např. Jeřábek, Jeřábková) tato archaická ortografická specifika opouštěli. Vzorovou antikvovou publikaci dnes představuje *Nebeský budiček* Františka Xavera Škarni staršího. Je to samozřejmě, protože v roce 1826 byly na tisk a vzhled českojazyčného textu kladeny jiné nároky než na začátku 18. století.

Redakce nezasahovala do způsobu citování v článku.

Soupis citované literatury a elektronických zdrojů

BĚHALOVÁ, Štěpánka. *Nebekliče od Landfrasů: knižní bestsellery 19. století*. Jindřichův Hradec: Muzeum Jindřichohradecka, 2017. 81 s. ISBN 978-80-86227-70-2.

Bibliografie 19. století [online]. Praha: Národní knihovna České republiky, 2015/16- [cit. 2018-05-30]. Dostupné z: <https://retris.nkp.cz>.

BOHATCOVÁ, Mirjam. *Bratrské tisky ivančické a kralické (1564–1619)*. 1. vyd. Praha: Národní museum, 1951. 183 s., [16] s. obr. příl. Sborník Národního musea v Praze, sv. 5., A, Hist. č. 1.

BRTOVÁ, Bohuslava. *Dodatky ke Knihoписu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století z fondu Základní knihovny – Ústředí vědeckých informací ČSAV*. Praha: Základní knihovna – Ústředí vědeckých informací Československé akademie věd, 1990. 164 s. Vědecké informace Československé akademie věd. Bibliografie; 3.

CNB – *Česká národní bibliografie* [online databáze]. Praha: Národní knihovna České republiky, 1996– [cit. 2018-05-30]. Dostupné z: <http://aleph.nkp.cz>.

HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. 1. vyd. Praha: František Novák, 1948. 253, [1] s. Naše poklady, sv. 4.

CHYBA, Karel. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. [Praha]: Památník národního písemnictví, 1966. 521 s.

JOHANIDES, Josef. *Staré královéhradecké tisky*. 1. vyd. Hradec Králové: Kruh, 1973. 358, [1] s. Kniha a knihovna, sv. 8.

KAISER, Vladimír. Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických. *Sborník archivních prací*. 1982, 32(2), 446–479. ISSN 0036-5246.

KAŠPAR, Jaroslav. Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím. Sv. 1, Textová část. 3. přeprac. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. 218 s.

KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografia územne slovacikálnych tlači 18. storočia. Zväzok IV*. [Martin]: Slovenská národná knižnica, 2008. 367 s. Slovenská národná retrospektívna bibliografia, séria A, knihy. ISBN 978-80-89301-20-1.

KLIMEKOVÁ, Agáta a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografia územne slovacikálnych tlači 19. storočia. Zväzok IV, N–R*. Martin: Slovenská národná knižnica, 2017. 389 s. Slovenská národná retrospektívna bibliografia, séria A, knihy. ISBN 978-80-8149-074-3.

KPS – *Databáze Knihoпис* [online databáze]. Praha: Národní knihovna České republiky, 2015– [cit. 2018-05-30]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz>.

KUCHAŘOVÁ, Hedvika. Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století. *Listy filologické*. 2009, **132**(3–4), 263–287.

KVAPIL, Jan. *Ze zahrádky do zahrady, aneb, Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu: utváření modlitební knihy barokního typu*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2001. 220 s. ISBN 80-7044-356-1.

Magyarország bibliographiája 1712–1860. [Köt.] VII., Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989. 570 s. ISBN 963-200-269-5.

MAŠEK, Petr. Antikvou tištěný český Otčenáš z roku 1555. *Knihy a dějiny*, 2015, **22**(94). ISSN 1210-8510.

MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky. [Sv.] II*. 2. rev. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963. 666, [2] s. Výtvarné umění. Technika a řemeslo, sv. 11.

PÁTKOVÁ, Hana. *Česká středověká paleografie*. 1. vyd. České Budějovice: Veduta, 2008. 278 s. ISBN 978-80-86829-38-8.

PUMPRLA, Václav. *Soupis starých tisků ve sbírce Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku*. Frýdek-Místek: Okresní vlastivědné muzeum, 1985. 172 s. Katalogy a soupisy sbírek muzeí Severomoravského kraje, čís. 2.

ŠIMKOVÁ, Anežka (ed.). *Růžová zahrádka: rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století: sbírka Jana Poše*. 1. vyd. Řevnice: Arbor vitae; Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2009. 264 s. ISBN 978-80-87164-15-0.

ŠPETKO, Jozef. *Dějiny Škarnicovskej knihtlačiarne v Skalici: so súpisom jej tlačí*. Martin: Matica slovenská, 1958. 119 s. Vydavateľstvo a tlačiarstvo, čís. 1.

TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Kniha: její vznik, vývoj a rozbor*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1949. 242 s., ca 200 s. obr. příl.

TOBOLKA, Zdeněk Václav a František HORÁK (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Část I–IX*. Praha: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků: Národní knihovna: Academia, 1939–1967. 9 sv.

VD18-Datenbank: Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts [online databáze]. [Göttingen]: Gemeinsamer Bibliotheksverbund, 2009–[cit. 2018-05-30]. Dostupné z: www.vd18.de.

VOBR, Jaroslav. *České tisky Moravské zemské knihovny v Brně a jihomoravských klášterních knihoven z let 1501–1800. Sv. 1, A–Q*. Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2005. 501 s. ISBN 80-7051-159-1.

VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*. 1. vyd. Praha: Academia, 2017. 933 stran. ISBN 978-80-200-2752-8.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2006. 1350 s., [160] s. obr. příl. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica; 2. ISBN 80-7277-312-7.

VOIT, Petr. *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. Bibliotheca Strahoviensis*, 2011, **10**, 105–202. ISSN 1213-6514.

VOLF, Josef. Domnělí knihtiskaři pražští Matouš a Karel Rosenmüllerové. In: ODLOŽILÍK, Otakar (ed.). *Českou minulostí: [práce věnované profesoru Karlovy university Václavu Novotnému jeho žáky k šedesátým narozeninám]*. Praha: Jan Laichter, 1929, s. 286–292.

WIZDÁLKOVÁ, Bedřiška, Jan ANDRLE a Vladimír JARÝ (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Část I–IX*. Praha: Národní knihovna České republiky, 1994–2010. 8 sv. ISBN 80-7050-181-2.

MACH, David. Českojazyčné modlitební knihy 18. století tištěné antikvou a počátky tohoto tiskového písma v českém knihtisku. *Knihovna: knihovnická revue*. 2018, **29**(2), 51–73. ISSN 1801-3252.